

Luca Grecchi

LA FILOSOFIA
MORAL DE DEMÒCRIT

EDICIONS ENOANDA

LA FILOSOFIA MORAL DE DEMÒCRIT

Traducció d'Harold Roig i Gorina

COL·LECCIÓ PHILOSOPHOUMENA, 30

ÍNDIX

PRESENTACIÓ	XI
INTRODUCCIÓ	1
CAPÍTOL PRIMER	
LA VIDA I L'OBRA DE DEMÒCRIT	11
Sobre la vida	11
Sobre les obres	12
Sobre les fonts	14
Leucip i l'escola d'Abdera	23
Relacions dialèctiques amb el pensament poètic, presocràtic i sofistic	27
Demòcrit: l'últim presocràtic o el primer clàssic? ..	38
CAPÍTOL SEGON	
LA FÍSICA I L'ÈTICA	41
Consideracions preliminars.....	41
L'atomisme	43
Els àtoms i el buit	47
Atomisme: simple materialisme?	56
L'anàlisi de la natura: <i>polymathia</i> o sistematicitat?	58
La recerca de les causes	70
El coneixement	79
La física i l'ètica	89

CAPÍTOL TERCER

LA FILOSOFIA MORAL	98
--------------------------	----

La filosofia moral de

Demòcrit en la historiografia antiga	98
--	----

La filosofia moral de Demòcrit en la

historiografia moderna i contemporània	107
--	-----

La centralitat ètica de la natura humana	118
--	-----

L'ànima i la felicitat	125
------------------------------	-----

La natura racional de l'ésser humà	136
--	-----

La natura moral de l'ésser humà	150
---------------------------------------	-----

L'educació	161
------------------	-----

La justícia i la virtut	170
-------------------------------	-----

El plaer i la mesura	174
----------------------------	-----

Teoria i praxi	188
----------------------	-----

L'anticrematística	195
--------------------------	-----

La política	201
-------------------	-----

Amistat i comunitat	209
---------------------------	-----

PRESENTACIÓ

Si es provés de donar un cop d'ull, ni que fos molt per sobre, als estudis recents fins i tot de caràcter especialitzat, a Itàlia o també a fora de la bota, sobre el pensament de Demòcrit, es veuria deseguida que llevat d'algunes excepcions (recordo, per limitar-me a alguns exemples, el molt útil volum a cura de C. C. W. Taylor, *The Atomists: Leucippus and Democritus*, editat a Toronto el 1999, la miscel·lània a cura de P.-M. Morel i A. Brancacci, *Democritus: Science, the Arts, and the Care of the Soul*, apareguda el 2007 per Brill, i tres treballs francesos més recents, *Atomisme et Sophistique. La tradition abdéritaine* d'A. Hourcade, del 2009, justament sobre l'ètica democritea, *Démocrite d'Abdère. Aux origines de la pensée éthique* d'A. Motte, del 2022, ambdós publicats per Ousia, i el recull d'assaigs de Vrin *Le plaisir et la nécessité. Philosophie naturelle et anthropologie chez Démocrite et Épicure*, de P.-M. Morel, del 2021), la personalitat d'aquest autor certament no és al centre dels interessos de la crítica. Si limitem la nostra mirada a Itàlia, després de l'important treball de W. Leszl, que el 2009 publicà per als florentins d'Olschki una *Raccolta dei testi che riguardano Leucippo e Democrito*, i després la indispensable versió italiana del *Demòcrit* de S. Luria (Leningrad 1970) que veié la llum a Bompiani dos anys abans, el 2007, no s'observa en absolut una plètor de contribucions

LA FILOSOFIA MORAL DE DEMÒCRIT

sobre l'atomisme antic. Les raons són múltiples; aquí no afronto la qüestió, però estic convençut que un cert recel, del tot, per dir-ho així, ideològic, en relació amb el materialisme en general, juga un paper no gens irrellevant en aquest fet. Tornant a la historiografia filosòfica, el que manca (en italià, però no només), després de la notable monografia de P.-M. Morel sobre *Démocrite et la recherche des causes* (París 1996), és justament un treball de conjunt sobre la filosofia de Demòcrit que pugui oferir un quadre precís i actualitzat sobre tants testimonis que arriben de l'antiguitat sobre aquest autor.

Sembla que la crítica s'hagi interessat molt més per la també fonamental col·lecció/catalogació dels textos relatius a Demòcrit (pensi's, finalment, en l'edició comentada de les màximes democritees d'ètica a cura de G. Ruijter —*La Vita Felice*, Milà 2011, i en el volum VII molt ric d'*Early Greek Philosophy* a cura d'A. Laks i G. W. Most per a la Loeb Classical Library el 2016, dedicat als atomistes antics que, després dels capítols 67 i 68 del Diels-Kranz és un punt de referència ineludible per a qui intenti aproximar-se amb coneixement de causa a aquests filòsofs), que per a una reconstrucció orgànica i sistemàtica de la reflexió filosòfica articulada d'aquest pensador, que va de la física a l'ètica, de la gnoseologia a la matemàtica, i de la música a la medicina. Per a qui volgués tenir una idea de quantes i quines devien ser les obres de Demòcrit (ordenades per Tràsíl·le en tetralogies, exactament com feu amb les obres de Plató) n'hi prou amb passar per la llista dels seus escrits que per sort ens transmet Diògenes Laerci al Llibre IX de les seves *Vides*. És evident que, a causa de l'enorme naufragi (sovint degut a l'atzar, però encara més sovint degut a la neta deliberació de qui ha volgut que alguns escrits no «passessin») que ha provocat la

PRESENTACIÓ

pèrdua de bona part de les obres antigues, els escrits de Demòcrit no són una excepció: només en coneixem alguns títols, però cap contingut íntegre. Igual com per bona part dels filòsofs antics (naturalment amb les excepcions conegudes), en conseqüència, pertoca a l'estudiós modern unir —sovint no sense una bona dosi de dificultat— els textos més disperss i controvertits per intentar proporcionar un quadre el més coherent i clar possible de la reflexió del pensador objecte de la seva anàlisi.

Això, en gran part, és el que fa el llibre de Luca Grecchi que, a parer meu, per totes les raons que acabem d'exposar, abans que res té el mèrit de reclamar l'atenció (també dels no especialistes del sector) sobre la filosofia de Demòcrit, i més específicament sobre el seu pensament moral, sovint i voluntàriament considerat inexistent i de fragmentària i per tant d'impossible reconstrucció. Els problemes s'agreugen quan es consideren els fragments ètics transmesos per Estobeu, de vegades sota el nom de Demòcrit i altres vegades sota el de Demòcrates; això ha empès no pocs estudiosos a concloure que algunes d'aquestes màximes eren espúries o fins i tot de considerable banalitat per ser atribuïdes a Demòcrit, com es llegeix a l'inici del volum VII (p. 4-5) de la ja citada *Early Greek Philosophy*. La perspectiva que Grecchi ofereix al seu llibre és una contribució per reavaluar de manera convincent i sense prejudicis enganyosos aquests textos, en un intent de rastrejar, en la mesura que sigui possible, un fil conductor i una coherència teòrica entre ells, cosa que no és en absolut descomptada, encara que estudis molt recents vagin (per sort, afegeixo jo) en aquesta direcció (penso, per exemple, en l'article de M. Ransome Johnson, *The Ethical Maxims of Democritus of Abdera*, a D. C. Wolfsdorf (ed.), *Early Greek Ethics*, Oxford 2020, p. 211-242).

LA FILOSOFIA MORAL DE DEMÒCRIT

Demòcrit és cèlebre sobretot per haver estat, junt amb Leucip, el fundador de la tradició atomista antiga, per tant, el cor de la seva reflexió filosòfica sens dubte és constituït per la física; Aristòtil (autor de dos escrits dedicats a Demòcrit, com informa Diògenes Laerci, v. 26-27; els Προβλήματα ἐκ τῶν Δημοκρίτου en dos llibres i un Πρὸς Δημόκριτον en un sol llibre) reconeix en Demòcrit el pensador físic per excel·lència, i no són pocs els llocs aristotèlics (per exemple el *De generatione et corruptione*) en els quals, en el camp de les investigacions naturals, Demòcrit fins i tot és preferit a Plató. Per la resta, des d'un cert punt de vista i sobre aquest punt de vista específic, és difícil no donar la raó a Aristòtil: la base de la física democritea són els àtoms i el buit, per tant el cos i el buit, els dos principis que poden explicar materialment la realitat concreta de les coses. Segons la narració del *Timeu*, el demiürg ordenà el moviment rebel, desordenat i en forma de vòrtex de la *chora*, reduint el cos dels quatre elements de la tradició empedoclea a superfícies geomètriques, és a dir, a triangles indivisibles: no pocs han estat els qui han volgut divisar en aquesta espècie d'«atomisme geomètric» un gran deute de Plató envers Demòcrit, però no manquen passatges en els quals la crítica de Plató als filòsofs materialistes és forta i clara (tingui's en compte dos llocs molt famosos del *Sofista*, però també del *Teetet*). Tant Plató com Aristòtil, per tant, han tingut ben present sobretot (però no exclusivament) com a diana polèmica la filosofia de Demòcrit, que consideraven quasi sempre des del seu vessant físic (per a tal propòsit m'agrada assenyalar el volum de T. Cole sobre *Democritus and the Sources of Greek Anthropology*, Atlanta 1967/1990, que té el mèrit de mostrar el deute profund —sovint, deliberadament no declarat— de Plató i Aristòtil, però també d'Epicur i Posidoni en relació amb Demòcrit

PRESENTACIÓ

al voltant dels debats sobre la *Kulturgeschichte* en el pensament antic).

Tot i això —i aquest volum de Grecchi ho mostra bé— Demòcrit també tingué un important pensament ètico-moral, que no va ser tampoc inferior respecte al físic. Ara bé, el punt central que ha interessat més els estudiosos és el de la relació entre la física i l'ètica de Demòcrit. Grecchi, reprenent els estudis de von Fritz, G. Vlastos, J. F. Procopé (especialment sobre el pensament polític democríteu) i, a Itàlia, d'E. Spinelli, està —a parer meu justament— convençut que el lligam entre física i ètica en Demòcrit no sols hi és, sinó que també és indissoluble. Per exemplificar breument aquest punt, del tot central per a Grecchi, pot ser suficient desenvolupar alguna consideració sobre els dos termes propis de l'ètica democrítea, com l'εὐθυμία, la condició estable de l'ànima, i l'εὖεστώ, el benestar. Ambdós conceptes (autèntics pilars de la reflexió ètica de Demòcrit), esmentats per Diògenes Laerci (ix. 54), també en la seva arrel etimològica mostren una lúcida referència a una bona condició que no pot més que ser compresa en termes genuïnament físics i materials. El punt, en definitiva, és que al fonament de l'ètica hi ha l'harmònica condició del marc atòmic de l'individu: és, per tant, l'estat mesurat i equilibrat de la matèria el que justifica el benestar de l'ànima (per altra banda, material). Es podria parlar, doncs, fins i tot d'una espècie de «reduccionisme ètic», una expressió, aquesta, que si es contextualitza a l'interior del materialisme democríteu i es depura d'incrustacions ideològiques històricament infundades, expressa amb eficàcia el nucli de la teoria moral de Demòcrit que Grecchi, recordant alhora els *dissecta membra* textuais de l'ardu pensament democríteu, reconstrueix aquí amb escrupolosa atenció.

LA FILOSOFIA MORAL DE DEMÒCRIT

En conclusió, el treball de Grecchi s'ha de salutar amb particular gratitud, perquè reclama, finalment, l'interès sobre un autèntic gegant del pensament, sovint deixat de banda intencionadament (a partir dels mateixos antics, per altra banda) però, en tot cas, sempre ben present en el debat filosòfic antic (i no només) com a terme ineludible de confrontació. La viva esperança amb la qual vull cloure aquesta presentació sintètica és que el llibre de Grecchi pugui obrir i estimular noves perspectives de recerca sobre la filosofia democritea: sobre aquest tema resten (encara) moltes per explorar i per dir.

Francesco Verde

Roma, novembre de 2023

INTRODUCCIÓ

La decisió d'escriure un llibre sobre la filosofia moral de Demòcrit ha estat molt ponderada, i deguda principalment a dos motius.

El primer és el desig de revalorar una figura cultural sempre poc considerada a comparació amb altres autors antics. En efecte, malgrat que el pensador d'Abdera hagi escrit un gran nombre d'obres sobre quasi tots els camps del coneixement —i per tant, que en aquest sentit hagi precedit Aristòtil en quasi un segle—, la seva presència als manuals d'història de la filosofia sempre és marginal. Per emprar només alguns exemples notables extrets dels principals manuals d'història de la filosofia antiga publicats recentment a Itàlia, al volum *Il pensiero antico* de Giovanni Reale,¹ que consta de 629 pàgines, se'n dediquen a Demòcrit amb prou feines 5 (a més, compartides amb altres atomistes), de les quals tan sols la meitat a l'ètica, en comparació amb les 134 pàgines dedicades a Plató i Aristòtil. La situació no resulta gaire millor a *La filosofia antica. Profilo storico-critico* de Francesco Trabattoni,² que tan sols dediquen a Demòcrit 3 pàgines de les 321 del total, en comparació amb les 130 dedicades a Plató i Aristòtil. El mateix es pot

¹ REALE G., *Il pensiero antico*, Vita e Pensiero, Milà, 2001. Les proporcions s'han mantingut substancialment invariables a REALE G., *Storia della filosofia greca e romana*, Bompiani, Milà, 2018.

² TRABATTONI F., *La filosofia antica. Profilo storico-critico*, Carocci, Roma, 2002.

LA FILOSOFIA MORAL DE DEMÒCRIT

dir de la molt recent *Filosofia antica. Una prospettiva multifocale*, a cura de Maurizio Migliori i Arianna Fermani,¹ en la qual tan sols es dediquen a l'escola d'Abdera menys de 4 pàgines (de les quals 10 línies a l'ètica de Demòcrit) de les 617 totals, en comparació amb les 185 pàgines dedicades a Plató i Aristòtil.

Es podria continuar esmentant altres manuals, no sols italians i recents, sinó també estrangers i del segle passat. Les proporcions, però, entre la quota d'espai reservada a Demòcrit i la reservada a Plató i Aristòtil, restaria en substància invariable. A més, resulta significatiu que, també respecte a altres autors presocràtics, l'abderita ocupi un lloc secundari, com mostren els repertoris bibliogràfics.²

Aquestes dades ens han semblat sorprenents i difícilment justificables, no sols en relació amb la dimensió qualitativa, és a dir, amb el valor de l'obra de Demòcrit, sinó també en relació amb la dimensió quantitativa, al nombre de textos escrits per ell. El que resta del *corpus* de l'abderita, com és sabut, constitueix tan sols una petita part del total dels seus escrits, ja sigui en base als títols transmesos o als nombrosos testimonis sobre ells. Tot i això, només considerant el que ens ha arribat, el Diels-Kranz —és a dir, històricament el recull

¹ MIGLIORI-FERMANI, *Filosofia antica. Una prospettiva multifocale*, Morcelliana, Brescia, 2020.

² A NAVIA L. E., *The Presocratic Philosophers. An Annotated Bibliography*, Nova York-Londres, 1993, per exemple, se citen 212 estudis sobre Demòcrit en relació amb els 495 sobre Heraclit, que és autor d'un únic escrit *Peri Physeos*, i amb els 391 sobre Parmènides, també autor d'un únic escrit *Peri Physeos*. El text està actualitzat el 1990, però els últims trenta anys la situació no s'ha modificat si no és, potser, a favor d'Heraclit i Parmènides, sobre els quals hi ha una gran ebullició d'estudis: per això, reenviem al que s'ha argumentat a GRECCHI L., *Leggere i Presocratici*, Morcelliana, Brescia, 2020.

INTRODUCCIÓ

principal dels testimonis sobre els presocràtics—¹ recull més de 300 fragments de Demòcrit, que el converteixen en el pensador més àmpliament representat. Segueix essent certa, sempre sobre el pla quantitatiu, una gran diferència amb el nombre de pàgines que ens queda de la filosofia clàssica —els diàlegs de Plató complets i les nombroses obres que ens queden del *corpus* aristotèlic—, però segurament, almenys en el pla de la presència proporcional en els manuals i en la literatura especialitzada, els números no quadren.

El segon motiu per a la realització d'aquest volum, molt més important que el simple reequilibri numèric, ha estat el desig de valoritzar el pensament d'un autor que resulta ser, per molts aspectes, fonamental per a la cultura antiga. En efecte, l'obra ètica de Demòcrit representa, a parer de qui escriu, la primera obra de filosofia moral que resta de la tradició occidental, tot i que aquesta tesi no hagi estat sostinguda pràcticament mai.²

¹ Utilitzarem aquest recull en la traducció de REALE G., a cura di, *I Presocratici. Prima traduzione integrale con testi originali a fronte delle testimonianze e dei frammenti nella raccolta di Hermann Diels e Walther Kranz*, Bompiani, Milà, 2006, al qual farem referència de manera preferent, llevat d'algunes modificacions formals. Com és sabut, al Diels-Kranz Demòcrit és catalogat a la secció 68. Sempre que esmentarem un testimoni o un fragment relatiu a aquesta secció, però, per brevetat no mencionarem el número 68, donant-lo per sobreentès, mentre que proporcionarem la referència numèrica relativa per a tots els altres autors. Recordem que LURIA S., a cura di, *Democrito. Raccolta dei frammenti, interpretazione e commentario*, Bompiani, Milà, 2007, i sobretot LAKS A.-MOST G. W., eds., *Les débuts de la philosophie*, Paris, 2016, afegeixen un petit nombre de textos (tot i que sovint repetitius) als presents a Diels-Kranz, utilitzant tant algun testimoni de Diògenes d'Enoanda descobert recentment com textos oblidats —de manera intencionada o no— en les edicions anteriors.

² També és significatiu que l'excel·lent «companion» democriteu BRANCACCI A.-MOREL P., eds., *Democritus: Science, the Arts and the Care of the Soul*, Leiden-Boston, 2007, no tingui una secció explícita dedicada a l'ètica.

LA FILOSOFIA MORAL DE DEMÒCRIT

També en aquest cas es podria exposar una llarga llista de manuals de filosofia moral en els quals el nom de Demòcrit resulta, a més, absent. La situació és però talment estandarditzada, que es podrà afirmar sense temor a ser desmentits, que no hi ha cap manual de filosofia antiga que insereixi Demòcrit com el primer anticipador de la matèria. En efecte, tots els manuals acadèmics parteixen, llevat d'alguna rara menció a poetes i a presocràtics, de Sòcrates i de Plató,¹ i fins i tot d'Aristòtil, que efectivament va ser el primer a donar nom a la disciplina, tractant l'ètica com una ciència autònoma.² No obstant això, com mostrarem a bastament en el decurs d'aquest llibre, el nom de la «cosa» sempre arriba molt de temps després, de vegades segles després que la mateixa «cosa» hagi començat a existir.³

En tot cas, resulta lícit plantejar-se una pregunta relativa al títol del llibre present: fins a quin punt és correcte parlar d'una «filosofia moral» en Demòcrit? No gaires, en efecte, fins i tot entre els estudiosos d'aquest autor, estarien disposats a acceptar que existeixi una filosofia moral, encara que només *in statu nascendi*, en aquest filòsof. Per argumentar millor el nostre tractament, caldrà pri-

¹ La presència d'una filosofia moral en el discurs platònic ens sembla perfectament demostrada almenys per KRÄMER H., *Arete bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg, 1959. Moltes idees sobre el «Plató ètic» es troben al recull MIGLIORI M.-NAPOLITANO VALDITARA L. M., eds., *Plato Ethicus. La filosofia è vita*, Morcelliana, Brescia, 2008.

² En aquest text emprarem els termes *ètica* i *filosofia moral* substancialment com a sinònims, com aconsella justament DA RE A., *Filosofia morale. Storia, teorie, argomenti*, Bruno Mondadori, Milà, 2008, p. XI-XII.

³ Pel que fa a la filosofia, reenviem al que s'ha argumentat a GRECCHI L., *La filosofia prima della filosofia*, Morcelliana, Brescia, 2022 (Hi ha traducció catalana, *La filosofia abans de la filosofia*, Edicions Enoanda 2024 [N. del tr.]). No s'equivocava sobre això, a parer nostre, Mario Vegetti en la seva *L'etica degli antichi*, a iniciar el tractament partint fins i tot d'Homer.

INTRODUCCIÓ

mer de tot, encara abans d'examinar el pensament de l'abderita, delinear un concepte clar de «filosofia moral», i encara abans, de «filosofia». Aquesta última representa, en efecte, el total del qual la primera constitueix la part.

Pel que fa a això ens trobem amb un problema —el de la definició de la filosofia, i més en general dels conceptes— que, com he tingut ocasió d'escriure en altres textos, sovint es deixa en suspens per a la filosofia teorètica.¹ En efecte, els manuals rarament assumeixen una posició articulada sobre què és la filosofia, així com, en conseqüència, sobre la definició de filosofia moral. De vegades, a més, el fet de no prendre posició es considera un signe d'equilibri per fer ressaltar la pluralitat de punts de vista.²

Ara bé, l'autor/autora d'un manual de filosofia sens dubte té un deure d'equanimitat envers els lectors, en el sentit que ell/ella, encara que hagi elaborat una posició pròpia, tot i això ha de justificar les principals posicions alternatives, discutint de manera adequada les seves virtuts i defectes. El problema és que, des de fa moltes dècades, quasi ningú no pren posició de manera explícita sobre què és la filosofia.³ La definició d'un ens, especialment d'un ens complex com la nostra estimada

¹ Sobre això reenviem a les consideracions que es desenvolupen a GRECCHI L., *Chi fu il primo filosofo? E dunque: cos'è la filosofia?* Il Prato, Pàdua, 2008, p. 51-74, i posades al dia a GRECCHI L., *Il concetto di philosophia dalle origini ad Aristotele*, Morcelliana, Brescia, 2023. Com a prova de l'arbitrarietat d'una partició massa rígida del saber filosòfic, emergeix però ja en aquesta introducció l'entrellaçament necessari entre història de la filosofia, filosofia moral i filosofia teorètica.

² En aquest sentit, per exemple, també l'excel·lent NERI D., *Filosofia morale. Manuale introduttivo*, Guerini Scientifica, Milà, 2013.

³ Tractats com DELEUZE G.-GUATTARI F., *Che cos'è la filosofia?* Einaudi, Torí, 2002, no sembla que afrontin el nucli del problema.

LA FILOSOFIA MORAL DE DEMÒCRIT

filosofia, demana, en efecte, una implicació teòrica de comparació amb tots els principals sabers alternatius (bàsicament les ciències), comparació que ara des de fa dècades les modalitats acadèmiques ultraespecialitzades no afavoreixen.¹ Per això, en els manuals hom s'esforça per trobar definicions i comparacions entre definicions. De vegades, fins i tot, aquests textos arriben a declarar la filosofia —pel propi caràcter de contínua interrogació de la realitat— indefinible, eliminant d'aquesta manera el problema d'arrel.

El resultat teòric inevitable d'aquesta operació resulta ser la vaguetat conceptual que, tot i que és compatible amb l'erudició, condemna al final els joves a moure's sense coordenades precises de referència, orientant-se en substància en base al sentit comú del propi temps. L'absència d'una presa de posició sobre *què és la filosofia* constitueix, per això, a parer de qui escriu, una manca molt greu respecte a una unívoca presa de posició argumentada. Qui proposa seguir un camí, com a mínim no abandona els lectors a la seva sort, és a dir, a la ideologia de la pròpia època. L'ambivalència de les pàgines inicials dels manuals que sovint es troben davant els estudiants, té en canvi, en molts casos, el sabor del relativisme, que condueix quasi sempre al conservadorisme.²

La filosofia ja mostrava a l'època clàssica una clara definició dels propis contorns i dels propis continguts. Per aquest motiu no ens podem considerar dispensats d'intentar dir *què és la filosofia*, en particular la *filosofia moral*, donat que considerem possible catalogar Demòcrit en aquest àm-

¹ Hem intentat tematitzar la qüestió de la relació entre la filosofia i les ciències a GRECCHI L., *La filosofia e le scienze*, Vita Pensata, 25, 2021, p. 68-73.

² Si una idea val tant com l'altra, s'està inevitablement induït a triar les idees més funcionals per a la pròpia subsistència, és a dir, les tendències dominants.

INTRODUCCIÓ

bit. Doncs bé: la filosofia, que va néixer substancialment entre el segle VI i V a Grècia, encara que després d'un llarg procés de formació, constitueix, a parer nostre, un *saber que té com a contingut la recerca de la veritat de la totalitat, com a fi la bona vida dels éssers humans, i com a mètode prevalent la dialèctica*.¹

Ara bé, el fet que Demòcrit hagi estat un filòsof no ho ha discutit quasi ningú,² però és de témer, en la major part dels casos, que això es deu exclusivament a la presència de l'abderita —tot i que, com s'ha dit, de manera marginal— en la tradició dels manuals d'història de la filosofia. Donat que, en canvi, considerem que la filosofia sempre treu un avantatge quan explica les seves pròpies premisses i dona raons mitjançant arguments de les tesis que sosté, aquí intentarem mostrar que Demòcrit va ser un filòsof pel fet que la seva obra encaixa plenament en els tres continguts recentment sintetitzats i que són, a parer nostre, constitutius de la filosofia. En efecte, s'ha ocupat de la totalitat, que es compon de tres parts; la natura, l'humà i el diví; s'ha ocupat del bé humà, establint com a fonament de sentit i de valor de la pròpia recerca ètica l'*anthropos* entès en la seva universalitat; se n'ha ocupat de manera prevalentment dialèctica, és a dir, confrontant-se el màxim possible amb els coneixements filosòfico-científics prevalents al seu el propi temps.

¹ Per això reenviem al que s'ha argumentat a bastament a GRECCHI L., *Il concetto di philosophia dalle origini ad Aristotele*, Morcelliana, Brescia, 2023.

² Una de les poques excepcions probablement la constitueix ROSSETTI L., *La filosofia non nasce con Talete: e nemmeno con Socrate*, Diogene, Bolonya, 2015, donat que per a l'estudiós resulta impropri parlar de *philosophia* abans de la formació relativa del concepte, que s'ha produït, a parer seu, amb la utilització extensa del terme per part de Plató.